

С.В. Грищенко¹, І.І. Ткачук², Б.А. Максимчук³, О.М. Шпортун⁴, Т.В. Комар⁵

Розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років

¹Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Україна

²Український науково-методичний центр практичної психології та соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України, м. Київ

³Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна

⁴КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», Україна

⁵Хмельницький національний університет, Україна

Modern Pediatrics. Ukraine. (2026). 2(154): 40-51; doi 10.15574/SP.2026.2(154).4051

For citation: Hryshchenko SV, Tkachuk II, Maksymchuk BA, Shportun OM, Komar TV. (2026). Personality and psychological development of Ukrainian adolescents aged 14-16. Modern Pediatrics. Ukraine. 2(154): 40-51. doi: 10.15574/SP.2026.2(154).4051.

Мета – провести теоретичний аналіз наукових джерел, що описують розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років. Розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років обумовлений індивідуальними і психологічними чинниками, процесом психічної саморегуляції, наявністю навичок самоконтролю, особистісної зрілості та життєвого досвіду, адаптаційного потенціалу й особистісних адаптаційних ресурсів. Навколишнє середовище, воєнні дії, стихійні лиха, катастрофи також відіграють важливу роль у процесі розвитку особистості та психіки українських підлітків. У підлітковому віковому періоді гальмівні процеси посилюються. Водночас інтенсивніше розвивається друга сигнальна система. Розумова активність підлітків віком 14–16 років посилюється в процесі розвитку нервової системи цієї категорії дітей, що вказує на зростання здатності підлітків до регулювання власної поведінки в усіх сферах життєдіяльності. Фахівці, які працюють із цією категорією дітей, вважають, що розвиток особистості українських підлітків віком 14–16 років є визначальним. Важливу роль у цьому процесі відіграє психомоторний розвиток цієї категорії дітей, що впливає на психіку українських підлітків. Фахівці (педіатри, соціальні працівники, педагоги, ерготерапевти) наголошують на потребі спиратися на розвиток структурних особливостей підлітків віком 14–16 років в освітній і виховній діяльності, зокрема, на здібності, риси характеру та наявність ціннісних орієнтацій українських підлітків. Особистісне становлення підлітків залежить від взаємодії з оточенням дорослих. У процесі розвитку особистості підлітків відбувається їхнє пристосування до соціальних умов існування. Для підлітків віком 14–16 років слід уникати цькування (булінгу) у процесі освітньої діяльності. Якщо булінг у підлітків, які пережили воєнні дії, накладається на первинний травматичний досвід, відбувається вторинна психотравматизація.

Через стан постійної загрози зупиняються процеси психологічного відновлення. Слід проводити психологічні інтервенції для відновлення психічного і психологічного здоров'я підлітків.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Ключові слова: підлітки, розвиток особистості, психіка, булінг, психологічні особливості розвитку.

Personality and psychological development of Ukrainian adolescents aged 14–16

S.V. Hryshchenko¹, I.I. Tkachuk², B.A. Maksymchuk³, O.M. Shportun⁴, T.V. Komar⁵

¹T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Ukraine

²Ukrainian Scientific and Methodological Center of Applied Psychology and Social Work of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv

³Izmail State University of Humanities, Ukraine

⁴PHEE «Vinnytsia Academy of Continuing Education», Ukraine

⁵Khmelnitskyi National University, Ukraine

Aim – to conduct a theoretical analysis of scientific sources describing the development of the personality and psyche of Ukrainian adolescents aged 14–16. The development of the personality and psyche of Ukrainian adolescents aged 14–16 is determined by individual and psychological factors, the process of mental self-regulation, the presence of self-control skills, personal maturity and life experience, adaptive potential and personal adaptive resources. The environment, military operations, natural disasters, catastrophes also play an important role in the development of the personality and psyche of Ukrainian adolescents. In the adolescent period, inhibitory processes are strengthened. At the same time, the second signaling system develops more intensively. The mental activity of adolescents aged 14–16 increases in the process of development of the nervous system of this category of children, which proves the presence of a process of increasing the ability of adolescents to regulate their own behavior in all areas of life. Specialists working with this category of children believe that the development of the personality of Ukrainian adolescents aged 14–16 is decisive. An important role in this process is played by the psychomotor development of this category of children, which affects the psyche of Ukrainian adolescents. Specialists (pediatricians, social workers, teachers, occupational therapists) emphasize the need to rely on the development of the structural features of adolescents aged 14–16 in educational and educational activities. These are the following: abilities, character traits and the presence of value orientations of Ukrainian adolescents. The personal development of adolescents depends on interaction with the adult environment. In the process of personality development of adolescents, their adaptation to the social conditions of existence occurs. For adolescents aged 14–16, it is necessary to avoid bullying in the process of educational activities. If bullying in adolescents who have survived military actions is superimposed on the primary traumatic experience, secondary psychotraumatisation occurs.

Due to the state of constant threat, the processes of psychological recovery are stopped. It is necessary to conduct psychological interventions to restore the mental and psychological health of adolescents.

The authors declare the absence of a conflict of interest.

Keywords: adolescents, personality development, psyche, bullying, psychological features of development.

Вступ

Розвиток особистості та психіки українських підлітків 14–16 років припадає на підлітковий вік 11–16 років. Саме цей період є кризовим і характеризується бурхливим фізичним і психологічним розвитком дитини зазначеної вікової категорії. Для підлітків також характерне статеве дозрівання, емоційна нестабільність і прагнення до самостійності. Необхідно зважати й на такі риси дітей підліткового віку, як різкі зміни настрою, переважання спілкування з ровесниками над освітньою діяльністю, формування власного «Я», їм притаманне також критичне ставлення до дорослого оточення. Розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років залежить від ключових чинників розвитку особистості й психіки, таких як біологічні та соціальні умови психічного розвитку. У період підліткового віку можливі проблеми: конфлікти з батьками, низька самооцінка, ризикована поведінка (вживання алкоголю, куріння), інтернет-залежність, труднощі в освітній діяльності, депресія та формування сексуальної ідентичності.

У процесі розвитку особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років ключовою біологічною умовою є бурхливе фізичне дозрівання. Основні ознаки біологічного дозрівання: статеве дозрівання, стрімкий ріст тіла та гормональна перебудова – усе це впливає на психіку, косметичні проблеми зі шкірою, розлади харчової поведінки (Fixation на фігурі, анорексія або булімія). Біологічними ознаками розвитку (у період пубертату) є гормональна перебудова (різко збільшується рівень статевих гормонів, за рахунок чого йде швидкий фізичний розвиток); стрімкий ріст (значно збільшується довжина тіла, кінцівок, як результат – тимчасова незграбність); щодо статевого дозрівання – з'являються вторинні статеві ознаки, починає функціонувати репродуктивна система; зміни в нервовій системі виражені підвищеною збудливістю, емоційною нестійкістю, різкими перепадами настрою через нерівномірність дозрівання різних відділів мозку дитини підліткового віку.

Т. Дуткевич, обґрунтовуючи біологічні умови розвитку українських підлітків, доводить, що процес біологічного розвитку хлопців і дівчат має відмінності. Зростання організму хлопчиків є інтенсивним до 17 років. Проте найінтенсивніший ріст організму хлопчиків (у підлітковому віці) має найвищий показник у 13 років. Початок інтенсивного росту організму дівчаток припадає на

11 років, який закінчується приблизно в 15 років. Т. Дуткевич констатує, що як у хлопчиків, так і в дівчаток (період підліткового віку) відбуваються зміни м'язово-скелетної системи та зростає фізична сила. Дослідниця вважає, що м'язова система має деяке випередження в зростанні маси росту серця та кістяка. Цей факт педіатри вважають ключовим в особливій чутливості серцево-судинної та опорно-рухової системи хлопців і дівчат (підліткового віку). У підлітковому віці вони найбільш вразливі до навантажень фізичних і розумових [4]. Вважаємо цю тезу ключовою для обґрунтування біологічних умов процесу розвитку особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років. Погоджуємося з цією тезою, а також наголошуємо, що в дітей підліткового віку швидкими темпами вдосконалюються нейрони кори головного мозку, що позитивно впливає на збагачення асоціативних зв'язків.

Соціальними умовами процесу розвитку особистості та психіки українських підлітків є такі: виховний процес відбувається під впливом соціального середовища, змінюються соціальні ролі, виникають проблеми в спілкуванні (труднощі зі знаходженням друзів, тиск ровесників, існування потреби «здаватися крутим»); булінг (цькування в закладах освіти різного рівня, може бути фізичний, словесний, кібербулінг), це призводить до самоізоляції; інтернет-залежність (є втечею у віртуальний світ, стає надмірним захопленням онлайн-іграми); проблеми поведінкові та фізіологічні (ризикована поведінка: вживання алкоголю, наркотиків, куріння; проблеми в освітній діяльності: зниження мотивації та успішності).

Соціальними умовами процесу розвитку особистості є також й умови психічного розвитку: наявність «почуття дорослості» (яке стає центральним новоутворенням у бажанні підлітків вважатися дорослими, а також потреба у звільненні від контролю батьків); зміна соціальних позицій (у переході від позиції «дитини» до позиції «дорослого», що має відбуватися як у закладі освіти, так і в сім'ї); наявність зміни авторитетів (відбувається процес переорієнтації зі спілкування з дорослим оточенням на спілкування з ровесниками); процес формування самосвідомості (є одночасним активним пошуком себе, власного стилю в усіх сферах життєдіяльності, ціннісних оцінок того, що відбувається в їхньому житті, конкретної мети життя). Щодо основних психічних і поведінкових проявів, то ними є: емоційна нестійкість (виража-

ється в різких перепадах – ейфорія – депресія); високий рівень критичності (виражений у переоцінці цінностей, критичному ставленні до дорослих і водночас підвищене самолюбство); проявлення чітко вираженої потреби українських підлітків у самоствердженні (виражається у спробах довести власну унікальність і водночас самостійність) та інші.

Проте перерахованих умов процесу розвитку особистості та психіки українських підлітків дотримуються не всі українські науковці. А. Сіренко, наприклад, стверджує, що розвиток особистості українських підлітків водночас залежить від біологічної та соціальної здатності батьків передавати власні ознаки дітям [25]. С. Максименко констатує, що більш важливим є процес розвитку дітей як біологічних істот [13]. Вважаємо ці тези важливими, проте маємо наголосити, що більш важливим для їхнього розвитку може бути ключовий чинник розвитку особистості українських підлітків віком 14–16 років, такий як процес розвитку психіки в підлітковому віці.

У підлітковому віковому періоді гальмівні процеси посилюються і водночас інтенсивніше розвивається друга сигнальна система. Розумова активність дітей підліткового віку посилюється в процесі розвитку нервової системи цієї категорії дітей. Тобто можна стверджувати, що в підлітковий період зростає здатність підлітків регулювати власну поведінку в усіх сферах життєдіяльності.

G. Radmilović зі співавт. доводять, що саме в підлітковому віці слід звертати увагу на вплив аспектів їхнього психомоторного розвитку, таких як: соціальна депривація, неправильні типи виховання, негативні чинники в побуті, залежності членів сімей та інших в умовах оточуючого соціального середовища [20]. Вважаємо, що саме взаємозв'язок психомоторного розвитку та оточуючого соціального середовища може впливати на підлітків як негативно, так і позитивно.

Т. Дуткевич розглядає процес розвитку центральної нервової системи українських підлітків (11–16 років) таким, що має невитривалість як характерну особливість. Результатом невитривалості Т. Дуткевич виокремлює такі особливості в поведінці, як підвищена збудливість і нестійка поведінка. Нестійкій поведінці притаманні імпульсивність, нестримні дії, безконтрольність, підвищена реактивність. Тобто науковець вважає, що особливу увагу слід приділяти підлітковому соматичному здоров'ю [4].

Щодо пошуку і реалізації ключових технологій збереження здоров'я дітей підліткового віку, то можна стверджувати, що саме розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років набуває зараз особливої актуальності. Найбільш гострою в цьому напрямі сучасної науки є проблема виокремлення основних детермінант процесу розвитку особистості та психіки, що потребує поглибленого наукового аналізу та дослідження його пріоритетних характеристик, уточнення термінів і компонентів, розроблення діагностичного інструментарію та основних інноваційних технологічних підходів. Розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років залежить від змісту психомоторного розвитку цієї категорії дітей. Педіатрами визначено, що необхідним етапом досліджень має стати раннє розпізнавання порушень складових психомоторного розвитку в ранньому віці, коли процес становлення рухової активності дітей тільки розпочинається, ще до початку періоду підліткового віку. Вважається, що освітній і виховний процеси потребують опори на розвиток здібностей, риси характеру та ціннісні орієнтації українських підлітків.

Мета наукового огляду – провести теоретичний аналіз наукових джерел, що описують розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років.

У підлітковому віці (11–16 років) відбувається перехід від дитячого віку до стану дорослого. Розвиток (фізичний, розумовий, моральний, соціальний) у такий віковий період швидкий і бурхливий. У 11–16 років в українських підлітків трапляються деякі проблеми, зокрема: зміна психологічного змісту проблем дитинства; психічний і поведінковий розвиток змінюється як органічно, так і середовищно; соціальні чинники (стихійні та організовані) впливають на процес психічного розвитку та інші. Щодо вікових особливостей цього (підліткового) періоду, то вони залежать від змін в організмі дітей та розвитку їхньої особистості. Слід констатувати, що ними є риси анатомо-фізіологічного та психічного характеру, притаманні для підліткового етапу життя дитини: від раннього дитинства (які становлять фундамент особистості) до підліткового віку (який стає перехідним етапом) до дорослості. Часто в підлітковому віці визначається специфіка спілкування, освітньої діяльності та працездатності в подальшому житті. У фізичному роз-

витку підліткам характерна перебудова всього організму і швидкий ріст. Перебудова всього організму дітей підліткового віку відбувається відповідно до статевого дозрівання. Пришвидшення як фізичного, так і фізіологічного аспектів розвитку в підлітковому віці зумовлене інтенсивною активізацією діяльності ендокринної системи дітей цієї вікової категорії.

Т. Дуткевич наголошує, що розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років залежить від соціальної ситуації та водночас є суперечливим і нерівномірним саме в перехідному періоді від дитинства до дорослості. У 14–16 років значно зростає рівень соціальної активності підлітків. За твердженням науковця, це – головний фактор розвитку й особистості, а також психіки зазначеної групи дітей. Українські підлітки віком 14–16 років мають характерну особливість – пошук нових сфер своєї діяльності (освітній процес у цей період є обов'язковим). Через участь у заняттях різними видами спорту, компанії ровесників, заняття в різноманітних гуртках, все ж таки підлітки спрямовані на соціальну активність. Вони навчаються спиратися на норми, цінності і способи поведінки, притаманні світу дорослих. Сприяння процесу становлення дорослості українських підлітків віком 14–16 років є такі умови сучасного життя: більший за змістом, ніж у попередні етапи їхнього життя, потік інформації, процес акселерації фізичного і статевого дозрівання, більш рання самостійність через умови воєнного стану і зайнятість батьків, активне спілкування з ровесниками та інші. Т. Дуткевич вважає, що поведінка українських підлітків віком 14–16 років іноді поєднує дитячі риси та прояви дорослості (наприклад, серйозне ставлення до освітньої діяльності або, навпаки, відмова вчитися та ін.) [4].

Е. Dionne–Dostie зі співавт. доводять, що розвиток особистості та психіки підлітків віком 14–16 років залежить від таких ключових чинників, як розвиток мовлення і невербальна комунікація (жести, вираз обличчя та інші) [3].

Психіка українських підлітків віком 14–16 років змінюється та удосконалюється відповідно до якісних і кількісних змін як в організмі, так і в психіці дітей цієї категорії. Такі зміни та прояви дають змогу схарактеризувати кризу підліткового віку, основними проявами якої можна визначити дратівливість, упертість, грубість, агресивність, негативізм (як негативну поведінку),

а також кардинальне перетворення їхніх попередніх інтересів та взаємин з оточуючими. Виникають також і труднощі у виховному процесі.

Т. Дуткевич констатує, що умови психічного розвитку (як біологічні, так і соціальні) у дітей віком 14–16 років прискорюють процес переходу від дитинства до дорослості й визначають їхній розвиток (фізичний, розумовий, моральний, соціальний); у фізичному розвитку – швидке зростання; наближаються до показників дорослого фізичні показники внутрішніх органів у 14–16 років; щодо нейронів кори головного мозку – йде їхнє вдосконалення швидкими темпами; це період кризи підліткового віку; зростання соціальної активності в 14–16 років – це ключовий фактор розвитку особистості українських підлітків [4].

Розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років залежить і від мультисенсорної стимуляції.

T.J. Jr. Perrault зі співавт. вважають, що мультисенсорна стимуляція є важливою та можлива тільки на тлі порушень розвитку центральної нервової системи цієї категорії дітей. Вони наголошують на можливості збільшення пластичності мозку підлітків віком 14–16 років, що залежить від конкретного впливу на центральну нервову систему [19]. Погоджуємося з цією тезою, а також вважаємо, що розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років слід вивчати поглиблено і на сучасному рівні наукових досліджень.

Криза підліткового віку відбувається в процесі переходу до дорослості. У цей період перебудовується організм підлітків, трансформуються взаємини з оточенням (і з батьками, і з ровесниками). Криза підліткового віку прискорює засвоєння нових способів соціальної взаємодії, оновлює зміст моральних та етичних норм, активізує процес розвитку самосвідомості та, що дуже важливо знати, збільшує інтерес до освітньої діяльності. Цей період не завжди є обов'язковою складовою характеру підлітків. Фахівці, які працюють із підлітками (педіатри, соціальні педагоги, психологи, вчителі), мають спиратися на соціальні умови та актуалізувати власний стиль спілкування з дітьми підліткового віку постійно.

Е. Erikson наголошує на залежності характеру дітей підліткового віку від впровадження «плану особистості». Вчений обґрунтовує, що цей план успадковується дитиною підліткового віку генетично [5].

Важливим психологічним новоутворенням дітей підліткового віку вважається самосвідомість. Самосвідомість – це новоутворення для кожного підлітка віком 14–16 років. Засвоюючи норми, цінності та способи поведінки, підлітки більш успішно оволодівають позицією дорослого. Самосвідомість як соціальна регуляторна функція є провідною в психіці дітей підліткового віку. Самосвідомість підлітків та її інтенсивний розвиток залежить від спілкування та взаємодії з ровесниками. Найважливішим чинником розвитку самосвідомості для врахування є освітня діяльність українських підлітків віком 14–16 років. Підлітки вже вміють оцінювати власні досягнення та поведінку в освітній діяльності, як здобувачі освіти. Саме в 14–16 років діти підліткового віку (з високою самооцінкою власних позитивних якостей і високим рівнем домагань) найчастіше схильні до емоційних вибухів (афектів). Зокрема, збільшуються претензії до вчителів, які виставляють їм оцінки, нижчі за очікувані. У цей період (14–16 років) водночас здобувачі середньої загальної освіти на доброзичливі звертання відповідають значно швидше, ніж на недоброзичливі. Позитивні оцінки вчителів також сприймаються в активній доброзичливій формі. У шкільній освіті, на жаль, іноді оцінювання вчителем освітніх досягнень дітей підліткового віку психологічно не правильне. Як результат – підлітки мають недовіру, ображаються, а головне, мають негативно підвищену чутливість до оцінок (до тих, які їх не задовольняють або вважаються ними заниженими). У 14–16 років підлітки мають гостру потребу в доброзичливій і тактовній підтримці з боку оточення (батьків, інших дорослих, однолітків). У цей період вкрай важливою є саме тактовна підтримка. Від неї залежить становлення самостійності цієї категорії дітей. Щодо почуття дорослості (що є прагненням бути і вважатися саме дорослою людиною), то воно з'являється приблизно до кінця 16-го року життя дитини підліткового віку. Вважається, що почуття дорослості є центральним новоутворенням у самосвідомості підлітків. У 14–16 років підлітки мають потребу розуміти власні складні переживання і водночас очікують від оточення підтримки своїх прагнень до чогось, важливого конкретно для себе.

Д. Окушко зі співавт. обґрунтовують твердження, що потреба сенсорної інтеграційної терапії, яка супроводжує розвиток особистості дитини, має в основі важливе для дітей сенсорне наванта-

ження як відчуття. Науковці зазначають, що діти будь-якого віку, які мають сенсорне навантаження, не зможуть фільтрувати одночасно кілька відчуттів. Ефективність впливу на процес сенсорних повідомлень дітей різного віку не завжди успішна [16]. Маємо погодитися з цією тезою і вважаємо її необхідною для врахування для розвитку українських підлітків віком 14–16 років.

Е. Dionne–Dostie зі співавт. у наукових розвідках доводять, що вікові особливості психологічного розвитку особистості (підлітки, юнаки) залежать від видів діяльності, які допомагають виникненню і формуванню нових психічних новоутворень дітей цієї категорії в процесі розвитку їхньої особистості. Щодо розвитку психіки та особистості в підлітковому віці слід враховувати як процеси наслідування, так і процеси входження в дорослий світ. Українські підлітки (у 14–16 років) потребують зовнішніх атрибутів дорослості, зокрема, елементів самостійності, особливої незалежності, для юнаків – мужності й сміливості, для дівчат – складових іміджу, як у дорослої жінки. Психотерапевти та психологи стверджують, що в цьому віці існує потреба передусім така, як зміна соціальної позиції.

Е. Dionne–Dostie зі співавт. констатують, що у віці 14–16 років змінюються функції мозку дитини. Підлітковий період характеризується підвищеною здатністю до оброблення інформації (у функціях мозку дитини), водночас формуються стереотипи поведінки [3]. Ця теза доводить, що стереотипи поведінки для цієї вікової категорії впливають на оброблення отриманої дитиною інформації.

Важливими дослідженнями цієї галузі науковці вважають порушення сенсорної інтеграції в дітей. Т. Фаласеніді, М. Козак, характеризуючи порушення сенсорної інтеграції, наголошують на їхній залежності від розвитку мови, рухів, наявності асоціальної поведінки підлітків. Цей напрям обґрунтовує погіршення результатів освітньої діяльності цієї категорії дітей. Вважають, що таких випадків понад 30% [6]. Щодо погіршення результатів освітньої діяльності дітей підліткового віку, то в 14–16 років ця проблема є особливо актуальною через вплив освіти на подальшу життєдіяльність дітей.

Важливим показником психічного розвитку підлітків віком 14–16 років є соціальне дозрівання. Соціальним дозріванням вважається процес набуття дитиною зрілості: усвідомлює власне

місце в соціумі, може нести відповідальність за власні вчинки, має розвинуту самостійність, сформована здатність прийняття виважених рішень, а також вже сформована ефективність у взаємодії з дорослими й однолітками.

Перебільшена чутливість до критики з боку ровесників стає особливою характеристикою підлітків віком 14–16 років. Ще однією особливістю характеристики цієї категорії дітей є потреба в постійному схваленні однолітками вчинків і поведінки підлітків та водночас оцінювання їхньої будь-якої діяльності на високому рівні. Якщо дитина підліткового віку не впевнена в позитивному ставленні до себе ровесників, то це прямий шлях до виникнення невпевненості, а в результаті – несміливості. Т. Дуткевич вважає, що підлітки віком 14–16 років потребують подолання власних недоліків як управління власною поведінкою, самовихованням і неможливістю розвитку шкідливих звичок у подальшому житті [4].

Коротко розглянемо ключові ознаки соціального дозрівання підлітків віком 14–16 років: здатність відповідати за власні дії, вчинки та їхні наслідки (відповідальність); самостійний прогноз своєї поведінки, прийняття рішень і незалежність у життєвих виборах (самостійність); пошук свого місця в соціумі, виконання власних соціальних ролей (соціальна орієнтація); аналіз і використання інформації відповідно до власної мети (аналітичні навички); свідомість у керуванні своїми емоціями, наявність системи цінностей і вмінь відрізнити добро від зла (емоційна та ціннісна зрілість). Ключові ознаки соціального дозрівання підлітків віком 14–16 років доводять, що соціальна зрілість є результатом успішної адаптації підлітків до спільного життя в соціумі. Підлітковий вік характеризується фізичним і соціальним дорослішанням як результатом життя в суспільстві, результатом соціального розвитку. Загальними ознаками соціального дозрівання можна вважати такі: розпізнання особистістю себе частиною однієї або кількох соціальних груп і розвиток своєї ідентичності у відношеннях з іншими (самоідентифікація); наявність здатності розпізнання і розуміння власних та інших емоцій, а також вмінь у керуванні ними в будь-якій соціальній ситуації (емоційна інтелігенція); наявність здатності ефективно співпрацювати з дорослим оточенням й однолітками та розвитку взаємних відносин та взаємодії в будь-якій групі (співпраця та взаємодія); виконання соціальних

ролей у різних сферах життєдіяльності – у родині, у процесі роботи, навчання (сприйняття соціальних ролей); формування власних моральних стандартів і цінностей, які впливають на поведінку в життєвих ситуаціях (моральний розвиток); здатність приймати відповідальні рішення та мати відповідальність за власні вчинки (самостійність); здатність сприймати почуття та думки як дорослих, так і однолітків, відчувати їхні емоції та враховувати це у власних діях (емпатія). Проте слід наголосити на необхідності врахування думки про найважливішу ознаку дорослості. С. Максименко доводить, що цією думкою стає відповідальність за власне життя як спроможність приймати власні рішення та можливість брати на себе відповідальність за дії та вчинки. Важливим, як стверджує вчений, є відповідальність також за власне фізичне та емоційне благополуччя. Тобто розв'язування проблем та конфліктів самостійно, як і почуття відповідальності за власне життя, стають ключовими елементами, які відображають наявність у підлітків віком 14–16 років автономії та самостійності в їхній життєдіяльності. Також вчений констатує, що підлітки зазвичай самі обирають свій життєвий шлях. Тому автор наголошує, що існують як позитивні, так і негативні варіанти підліткової індивідуальності. Індивідуальність дітей підліткового віку може стати одним із варіантів розвитку особистості в житті [13]. Вважаємо твердження С. Максименка таким, що сприяє процесу розгортання їхньої пізнавальної сфери та вищої психічної функції особистості підлітків [13].

Починаючи з 2022 р., війна в Україні стала несподіваним викликом, особливо для категорії дітей підліткового віку. Це призвело до порушення нормального життя, не завжди забезпечуються базові життєві потреби, а головне – потреби в безпеці. Такий факт породжує необхідність адаптації підлітків до нових обставин життя в сьогоденній ситуації тривоги, стресів і невизначеності. Натепер значно підвищений рівень емоційної лабільності. Збільшується рівень як вразливості, так і нестійкої і сприйнятливої до зовнішніх впливів психіки дітей підліткового віку. Слід зазначити, що війна є руйнівним чинником психологічної безпеки дітей підліткового віку 14–16 років. Війна впливає на психічне здоров'я підлітків – загрожує психічному здоров'ю (наявні ризики виникнення розладів у психічному розвитку та розвитку тривалих форм психологічної, соціальної та фізичної

дезадаптації). Необхідно намагатися знизити ризики виникнення в підлітків у період війни та після неї, проблем у подальшому житті.

О. Ткачишина наголошує на необхідності формування конструктивної поведінки особистості підлітків у світі. У сучасній соціальній дійсності постійно збільшується кількість негативних впливів на дітей підліткового віку. Хоча діти цієї категорії ще не спроможні опановувати такі впливи, реагувати на них або до них адаптуватися. Як стверджує вчена, соціально-психологічна реальність потребує від дітей підліткового віку навчитися приймати рішення «тут» і «зараз», а також діяти відповідно до конструктивної поведінки в умовах воєнного стану сьогодні [27].

К. Рижак з авторським колективом констатує, що для дітей (у т.ч. для підлітків) вкрай необхідно звертати увагу на концентрацію уваги та координацію рухів. Це дасть змогу зосереджувати інтерес та енергію дитини на важливих аспектах оточуючого середовища і водночас поліпшувати координацію м'язів завдяки власним зусиллям та рівню самостійності [22]. Вважаємо цю тезу важливою для подальших досліджень.

Р. Лауер доводить, що умови воєнного стану спричиняють нестабільність (в економіці, політиці і соціумі). Вчений вважає, що війна взагалі має негативний вплив та є руйнівною для військових і цивільних. Під впливом війни відбувається дегуманізація і тих, хто воює, і цивільних [12].

О. Ткачишина наголошує на важливості наукових досліджень Р. Лауер, який обґрунтував вплив війн на якість життя особистості, він вивчав ряд війн кінця ХХ століття [27]. Погоджуємося з думкою вченої, що умови воєнних дій у житті підлітків (особливо 14–16 років) часто негативно впливають на їхнє подальше життя.

З. Фройд констатує, що будь-які дії, які стосуються травматичних подій (а війну можна вважати такою, що заподіює психотравму дитячій психіці), є небезпечними. Психологічна травма, отримана в підлітковому віці, зазвичай призводить до депресивних розладів, а іноді навіть до деструкції особистості дитини цієї вікової категорії. Психоаналітична теорія З. Фрейда розкриває деструктивні зміни особистості, вважаючи їх руйнівними тенденціями розвитку. Автор доводить, що деструктивність є потягом, сформованим як результат конфліктів, агресивної взаємодії в соціальному середовищі. Е. Еріксон доводить, що соціальне оточення дітей впливає на їхній розвиток [5,7].

S. Lane зі співавторами доводить існування ряду відмінностей у сенсорній обробці та інтеграції, припаданих багатьом дітям різних вікових груп. Ця група дослідників, спираючись на дані ерготерапії, доводить можливість поділити ці відмінності на дві групи: відмінності в сенсорних реакціях (які призводять до негативної модуляції сенсорних складових інформації); відмінності в сенсорних дискримінаціях і сприйнятті (які призводять (іноді) до дефіциту постуральної стабільності, сприяють плануванню рухових дій і до можливого погіршення контролю зорово-моторної сфери [11].

Розвитком особистості взагалі, за твердженням С. Максименко, стає розгортання внутрішньої програми кожної дитини. Вчений вважає, що в цей же час у процесі активної діяльності різних видів діти набувають психічних новоутворень. Він вважає, що розвиток особистості дитини є надскладним процесом [13]. Погоджуємося з цією тезою і водночас додаємо, що розвиток особистості дитини залежить від виховання, освітньої діяльності та соціалізації. Вважаємо важливим, що дитина потребує опанування процесу пристосування до соціальних умов існування в суспільстві. Це означає, що виховання, освітня діяльність і соціалізація безпосередньо пов'язані із взаємодією особистості дитини в процесі її розвитку в соціумі. Щодо використання навчальних ситуацій в освітній діяльності кожної дитини слід констатувати, що саме навчальні ситуації, у процесі яких кожна дитина має власне завдання, розвивається їхня власна творча активність.

Л. Коробка, обґрунтовуючи складові адаптаційного потенціалу як чинника успішної адаптації особи до кризових умов, наголошує на важливості врахування інтегруючої характеристики психічного здоров'я і водночас розглядає цей потенціал як сукупність внутрішніх чинників. Науковець наголошує на ефективності адаптаційних змін. Щодо адаптаційного потенціалу особистості – її здатності впоратися із зовнішніми негативними впливами (або пристосуватися до них) констатовано, що вкрай важливо і потрібно використовувати у власних інтересах усі наявні можливості. Це дасть змогу враховувати як адаптаційні здібності й ресурси, так і латентні властивості. Прояви латентних властивостей виявлено при змінах змісту, сили і спрямованості впливів хоча б одного з адаптогенних чинників [9].

О. Ткачишина наголошує, що подолання складних життєвих обставин залежить від особистісних

ресурсів, які, за її твердженням, є багатовимірним феноменом, що залежить від певних особистісних якостей кожної людини. Особистісні якості сприяють досягненню найбільш важливих життєвих цілей у складних, непередбачуваних психотравмуючих, кризових і неконтрольованих життєвих обставинах. Актуалізація особистісних ресурсів впливає на досягнення успішності процесу соціальної та психологічної адаптації особистості. Це відбувається як у складних життєвих обставинах, так і в кризових ситуаціях і впливає на формування конструктивної поведінки особистості як результат такої адаптації. Побудова інтегрованої поведінки дітей підліткового віку залежить від особистісних ресурсів постійно і значною мірою. Високий рівень здатності до інтеграції поведінки підлітків віком 14–16 років сприяє ефективнішому подоланню стресогенних ситуацій у повсякденному житті. О. Ткачишина констатує, що адаптаційні здібності кожної людини залежать саме від психологічних особливостей особистості. Також авторка доводить, що адекватне регулювання фізіологічних станів особливості залежить від психологічних особливостей. Варто зазначити, що більш розвинені адаптаційні ресурси мають вищу ймовірність збереження організмом людини нормальної працездатності та високої ефективності діяльності. Вчена наголошує, що вплив психогенних факторів зовнішнього середовища в умовах невизначеності та непередбачуваності потребує подальшого вивчення для ефективнішого процесу формування конструктивної поведінки особистості [27]. Погоджуємося з цією тезою, а також наголошуємо на необхідності поглибленого вивчення процесу взаємовідношень розвитку цілісної особистості підлітків та окремих її психічних структур (згідно з науковою розвідкою С. Максименко). Академік С. Максименко обґрунтовує, що розвиток особистості дітей підліткового віку є визначальним у цьому процесі. С. Максименко вважає, що слід також поглиблено вивчати педагогічне управління розвитком особистості дитини. Це важливо для отримання прогнозованого результату освітньої діяльності та процесу виховання [13].

А. Курова, досліджуючи технології збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я, констатує, що емоційна стійкість є системною сукупністю функціонування низки особистісних, психофізіологічних інструментів. Вчена вважає емоційну стійкість необхідною для досягнення і підтримання на належному рівні

психологічного здоров'я кожної молодої людини. Така системна сукупність функціонування низки особистісних, психофізіологічних інструментів як емоційна стійкість стає одним із найважливіших інтрапсихічних гарантів підтримки психологічного здоров'я особистості підлітків. Психіка дітей підліткового віку потерпає від епізодичного або систематичного впливу негативних чинників і саме тому залежить від наявності системи та здатності психіки зберігати високу функціональну активність у несприятливих умовах. Сучасні наукові розвідки, що вивчають емоційну стійкість, потребують інноваційних рішень. Ці технологічні підходи дають змогу вважати емоційну стійкість системною сукупністю функціонування низки особистісних, психофізіологічних інструментів досягнення високого рівня психологічного і психічного здоров'я дітей підліткового віку. Основними інтрапсихічними складовими емоційної стійкості (технологічними засобами), що підтримують психологічне та психічне здоров'я, є: онтогенетична рефлексія (важливими є показники напруженості та самоконтролю); афективна сфера особистості підлітків (наявність оптимістичності, модальності емоцій, активного/пасивного ставлення до конкретних життєвих ситуацій, бадьорості/зневіри, загального життєвого тону, розкутості/напруженості, спокою/тривоги, стійкості/нестійкості, емоційного тону, задоволеності/незадоволеності власним життям, позитивного/негативного самосприйняття). Вчена також наголошує на вікових і гендерних розбіжностях у процесі дослідження збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я [10].

Варто також наголосити на необхідності формування пізнавальної активності дитини підліткового віку 14–16 років як тісної взаємодії з дорослими з оточуючого середовища. Приклад поведінки та діяльності дорослих дає змогу підліткам ефективніше засвоювати прийоми керування власною поведінкою в повсякденному житті. У цей же час підлітки навчаються процесу подолання перешкод, що існують у різних життєвих ситуаціях. Важливо зважати також і на пізнавальну активність дітей підліткового віку, що виступає як складова пізнавальної діяльності дитини взагалі. Цей факт сприяє правильній організації занять з будь-якої діяльності за спрямуванням. Результатом пізнавальної активності вважається сформований інтерес (а також моти-

ви) до пізнавальної діяльності різного спрямування. Пізнавальна активність також впливає як на розвиток особистості підлітків, так і на організацію й інтеграцію внутрішнього світу дітей цієї вікової категорії. Основою процесу формування пізнавальної активності дітей підліткового віку вважаються процеси самопізнання і самоусвідомлення. Тобто підліток у 14–16 років має навчитися процесу визначення напрямів власного розвитку. А головне – у цей віковий період сформувати почуття відповідальності за саморозвиток (розвиток власної особистості).

С. Максименко доводить, що розвиток особистості дітей підліткового віку має відбуватися в процесі активної діяльній взаємодії дітей цієї вікової категорії з оточуючим середовищем, а не зводиться тільки до процесу рефлексії [13]. Вважаємо цю тезу важливою для цього дослідження.

Відсторонення дітей підліткового віку (а особливо 14–16 років) від оточуючого середовища впливає на формування дисгармонійної особистості, яка в процесі розвитку поступово деформується. Процес виконання підлітками соціальних ролей є позитивним спрямуванням розвитку їхньої особистості.

Є. Головаха і А. Кроник доводять, що процеси самопізнання, самоставлення та саморегуляції можна вважати структурними елементами психологічного часу. Вчені вважають, що розвиток особистості дитини різного віку залежить від самопізнання, самоставлення та саморегуляції [8]. Вважаємо цю тезу важливою і для дітей підліткового віку 14–16 років.

С. Rogers, обґрунтовуючи темпоральні аспекти психіки людини, доводить, що в структурі психологічного здоров'я в психологічному сенсі вважаються здоровими люди, які мають розвинену здатність до оптимальних виборів як у житті в цілому, так і в кожній конкретній ситуації. Тобто головне для здорової людини в психологічному сенсі мати стійкість, стабільність, упевненість у житті [21].

А. Курова емоційну стійкість та її інтрапсихічні складові вважає вкрай необхідними для врахування технологічних засобів підтримки психологічного здоров'я кожної людини (навіть за негативного самосприйняття) [10]. Погоджуємося з цією тезою, а також констатуємо, що формування емоційної стійкості є необхідною складовою психологічного здоров'я підлітків віком 14–16 років.

З. Фройд наголошує, що для психічного здоров'я кожної людини потрібно зважати обов'язково на

досвід життєдіяльності кожного. Це дасть змогу вважати досвід визначальним у процесі подальшого розвитку. Психоеаналіз З. Фрейда дозволяє стверджувати, що розвиток особистості дитини обумовлюється її минулим і впливає на подальший життєвий шлях [7]. Вважаємо, що цю тезу можна також віднести до дітей підліткового віку.

Г. Олпорт у своїх наукових розвідках доводить, що мотивація стає однією з найважливіших і необхідніших складових у процесі розвитку особистості. Без мотивації, на думку вченого, не можливе автономне функціонування дітей різного віку і дорослих. Самопізнання і самооцінка, на його думку, мають більшу узагальненість за звички [1]. Слід зауважити, що мотивація для дітей підліткового віку 14–16 років визначає процес становлення їхньої особистості. Водночас це доводить потребу самопізнання та самооцінки в процесі подальшого розвитку дітей цієї категорії.

С. Максименко обґрунтовує ще одну суттєву психологічну особливість розвитку особистості дітей підліткового віку. Вчений вважає такою появу відчуття причетності дитини будь-якого віку до різних видів діяльності. Це – інтринсивна мотивація. Отримавши винагороду за виконання окремих певних дій, діти мають розуміти, що кожний із них як особистість має нести відповідальність самостійно. Цей процес є необхідним для отримання почуття своєї ефективності в кожній дитини. С. Максименко вважає, що така мотивація в кожній дитини допомагає відчувати особистісну причетність до будь-якої справи, що вона вчиняє в процесі власної життєдіяльності. Тобто розвиток інтринсивної мотивації посилює інтегративні процеси в дітей різного віку та водночас поліпшує поведінкові дії дитини. Проте фахівці, які працюють із дітьми (психологи, педіатри, соціальні працівники), мають пам'ятати, що дитина (практично завжди) плекає очікування зовнішньої винагороди [13]. Така ж ситуація і в дітей віком 14–16 років.

Щодо соціальних і педагогічних впливів, то фахівці (психологи, педіатри, соціальні працівники/педагоги) вважають, що в такому разі ці впливи мають бути об'єднаними. Це обґрунтує процес формування відповідальності підлітків віком 14–16 років за різні види власної діяльності. Педагоги вважають, що відсутність педагогічного управління розвитком особистості дитини формує водночас як екстернальність, так і безвідповідальність. А відсутність відповідальності дітей підліткового віку, на їхню думку, – це завжди

вплив будь-яких зовнішніх умов. Тобто відповідальність має нести хтось інший, але не вони [13]. Погоджуємося з цією тезою.

Т. Дуткевич у наукових розвідках обґрунтовує, що існує потреба поглибленого вивчення процесу формування позитивних взаємин підлітків з однолітками та дорослими. Щодо виховання таких етичних якостей, як уважність стосовно однолітків, вміння не ображати нікого, враховувати інтереси оточуючих як дорослих, так і ровесників, а також виявлення чуйності, то це має допомагати процесу становлення самостійності підлітків та дотримання ними правил поведінки в суспільстві [4].

О. Serdiuk зі співавт. та А. Sourander зі співавт. у своїх наукових дослідженнях наголошують на потребі ефективнішого і поглибленого дослідження впливів стресогенних подій на психіку дітей різного віку. Такий вплив є кумулятивною травматизацією, особливо тяжким він є для категорій дітей і підлітків (особливо) – тих, які мали безпосередній контакт із подіями війни (були під обстрілами, мали втрати в родині, стали вимушеними переселенцями, мали відчуття загрози життю) [24,26]. Вважаємо, що такий негативний досвід може призводити до стійкої зміни систем емоційної регуляції цієї вікової групи. А це водночас є неможливістю сприйняття безпеки, а також не завжди виникає міжособистісна довіра [2].

О. Osokina зі співавт. наголошує на потребі запобігання поєднання травматичного досвіду дітей різного віку з негативним шкільним кліматом. Це поєднання асоціюється з формуванням найвищих рівнів посттравматичних симптомів [17]. У такій ситуації фахівці, які працюють із дітьми, потребують обов'язкового врахування наявності булінгу в освітніх закладах стосовно дітей різного віку, які є внутрішньо переміщеними особами із зони бойових дій і мають посттравматичні симптоми. Соціально-психологічним аспектом цієї проблеми є те, що булінг до цієї категорії дітей і підлітків може супроводжуватися стигматизацією, може бути соціальна ізоляція та знецінення. А цей факт для дітей, які мають кумулятивну травматизацію через війну, призводить до таких негативних явищ, як втрата соціальних зв'язків і порушення ідентичності, поглиблених посттравматичними симптомами [2].

І. Нодь констатує, що булінг часто переводить гостру посттравматичну реакцію в хронічну форму. Щодо воєнних травм у дітей різного віку, то вони часто мають незавершений характер. І. Нодь також наголошує, що через відсутні стабільні

умови для відновлення, а також через факт постійних нагадувань про загрози та обмежений доступ до психосоціальної підтримки загострюється посттравматичний синдром. Повторним досвідом міжособистісного насильства (булінг) блокуються природні механізми психологічної адаптації підлітків. Сучасні наукові розвідки доводять, що більш тривалі та повторювані стресори, що мають соціальний характер, створюють ефективний потенціал для хронізації посттравматичного синдрому в дітей підліткового віку. Булінг стає постійною активацією стресової реакції підлітків. Одноразові ж травматичні події не спричиняють таких негативних наслідків, як булінг, вони менш травматичні. Булінгу належать такі характеристики: систематичність, непередбачуваність і тривалість. Це водночас часто створює умови для активації стресових реакцій на постійній основі. У наслідку формується травматичне замкнене коло: травматизовані підлітки стають більш уразливими до булінгу, а булінг у цей час має тенденцію поглиблювати кожне травматичне порушення [15].

М. Nielsen зі співавт. стверджують, що деякі психологічні особливості розвитку особистості дітей підліткового віку обумовлені цілеспрямованою активністю та взаємостосунками з оточуючими дорослими. Також ця група вчених доводить, що підліткам – жертвам булінгу часто притаманні більш високі показники цілої групи посттравматичних симптомів. Автори доводять, що травматизація в умовах воєнного досвіду в цих випадках не завжди відіграє важливу роль [14]. С. Sachser зі співавт. вважають, що в популяціях (підлітків), уражених в умовах воєнних дій, травматичний ефект значно посилюється. Автори доводять, що булінг стає тригером, який запускає або загострює симптоми посттравматичного стресового розладу, а також цій групі підлітків притаманні депресії та генералізована тривога [23]. Погоджуємося з цією тезою, а також констатуємо, що булінг для підлітків віком 14–16 років, які пережили травматизацію від воєнних дій, може виконувати функцію ретравматизації.

Е. Ossa зі співавт. наголошують, що ключовими механізмами вторинної травматизації часто стає травматична пам'ять та її повторна актуалізація. Отриманий досвід булінгу може відтворювати для підлітків знайомі патерни загрози. Такими можна вважати: асиметрію сили, відсутність захисту, неможливість впливу на ситуацію саме за-

раз [18]. Ця теза доводить, що результатом може стати реактивація нейрофізіологічних та емоційних реакцій. Такі реакції зазвичай формуються під час первинної травми (гіперзбудження, уникання та емоційне оніміння).

У цьому випадку слід пам'ятати, що період структурування особистості (триває до підліткового віку), а також те, що цьому періоду характерним є генетичне протиріччя – біосоціальна нужда. Період структурування особистості – це плинний період, у якому накопичується соціальність.

Висновки

Проведений огляд наукових джерел свідчить, що розвиток особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років обумовлений внутрішніми чинниками (індивідуальними та психологічними, психічною саморегуляцією, навичками самоконтролю, особистісною зрілістю, життєвим досвідом, адаптаційним потенціалом та особистісними адаптаційними ресурсами), а також зовнішніми (пов'язаними з навколишнім середовищем, що не залежать від людини: війна, стихійні лиха, катастрофи та інші).

Існує взаємозв'язок між розвитком особистості підлітків віком 14–16 років та окремими їхніми психічними структурами. Проте фахівці, які працюють із цією категорією дітей, доводять, що розвиток особистості дітей підліткового віку стає визначальним. Важливу роль у цьому процесі відіграє сформованість самосвідомості підлітків, що є вибірковою. Зміст психомоторного розвитку цієї категорії дітей також значною мірою впливає на процес розвитку особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років. Педіатри наголошують на необхідності раннього розпізнавання порушень складових психомоторного розвитку. Це слід робити ще до початку підліткового періоду, бо процес становлення рухової активності дітей розпочинається задовго до періоду

підліткового віку. Фахівці, які працюють із цією категорією дітей, доводять, що в освітній та виховній діяльності потрібно спиратися на розвиток структурних особливостей підлітків віком 14–16 років, зокрема, здібностей, рис характеру і ціннісних орієнтацій українських підлітків. Особистісне становлення підлітків із нормотиповим розвитком і з особливим розвитком мають відмінності, у цьому процесі провідна роль належить взаємодії з оточенням дорослих.

У процесі розвитку особистості підлітків необхідним процесом стає їхнє пристосування до соціальних умов. Підлітки розвиваються в соціумі в процесі виховання, навчання та соціалізації. Сучасний освітній процес має невід'ємну негативну рису – булінг. Дослідження доводить, що в підлітків віком 14–16 років, які пережили воєнні дії, втрату близьких, інший травматичний досвід, булінг часто накладається на первинний травматичний досвід і стає механізмом вторинної психотравматизації. Для підлітків, які пережили воєнні дії, варто уникати навіть «звичайних» форм соціального тиску, бо цей процес посилює симптоми психологічних розладів, а головне – відбувається хронізація стресу. Тобто психологічне відновлення підлітків потребує уникнення стану постійної загрози і цькування (булінгу). Педіатри, фахівці соціальної сфери, педагоги наголошують на потребі проведення психологічних інтервенцій для відновлення психічного і психологічного здоров'я підлітків.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у потребі дослідження психологами, лікарями і педагогами різних аспектів створення позитивного середовища без цькування (булінгу) і приниження підлітків для ефективнішого розвитку особистості та психіки українських підлітків віком 14–16 років.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

REFERENCES/ЛІТЕРАТУРА

- Allport GW. (1961). Pattern and Personality Growth. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
- Badanta B, Márquez De la Plata-Blasco M, Lucchetti G, González-Cano-Caballero M. (2024). The social and health consequences of the war for Ukrainian children and adolescents: a rapid systematic review. Public health. 226: 74-79. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2023.10.044>.
- Dionne-Dostie E, Paquette N, Lassonde M, Gallagher A. (2015). Multisensory integration and child neurodevelopment. Brain Sci. 5(1): 32-57. doi: 10.3390/brainsci5010032.
- Dutkevych TV. (2012). Dytiacha psykhohihiia. Navch. posib. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury: 424. [Дуткевич ТВ. (2012). Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури: 424]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dutkevych_Tetiana/Dytiacha_psykhohihiia.pdf.
- Erikson E. (1963). Childhood and Society. 2nd ed: 248.
- Falassenidi TM, Kozak Mla. (2017). Porushennia sensornoi intehratsii u ditei z osoblyvymy potrebamy. Molodyi vchenyi. 9: 102-105. [Фаласеніді ТМ, Козак МЯ. (2017). Порушення сенсорної інтеграції у дітей з особливими потребами. Молодий вчений. 9: 102-105].
- Froid Z. (1998). Vstup do psykhoanalizu. Einfuhrung in die Psychoanalyse. Lektsii zi vstupu do psykhoanalizu z novymy vysnovkamy. Per. z nim. Petro Tarashchuk. Kyiv: Osnovy: 709.

- [Фройд З. (1998). Вступ до психоаналізу. Einführung in die Psychoanalyse. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками. Пер. з нім. Петро Таращук. Київ: Основи: 709].
8. Holovakha Ye, Kronyk A. (2018). Psykholohichniy chas osobystosti. Kyiv: Naukova dumka: 207. [Головаха Є, Кроник А. (2018). Психологічний час особистості. Київ: Наукова думка: 207].
9. Korobka LM. (2018). Adaptatsiyni potentsial yak chynnyk uspishnoi adaptatsii osoby do kryzovykh umov. Aktualni problemy psykholohichnoi ta sotsialnoi adaptatsii v umovakh kryzovoho suspilstva. Mat-ly III Vseukr. naukovy-prakt. kruhloho stolu 6 bereznia 2018 r.). Irpin: Universytet derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy: 36-40. [Коробка ЛМ. (2018). Адаптаційний потенціал як чинник успішної адаптації особи до кризових умов. Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства. Мат-ли III Всеукр. науково-практ. круглого столу 6 березня 2018 р.). Ірпін: Університет державної фіскальної служби України: 36-40].
10. Kurova AV. (2022). Tekhnolohii zberezhenia emotsiinoi stiiokosti v strukturі psykholohichnoho zdorovia. Vcheni zapysky tavriskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia. 33(72); 2: 87-92. [Курова АВ. (2022). Технології збереження емоційної стійкості в структурі психологічного здоров'я. Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 33(72); 2: 87-92]. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/15297/1/%d0%97%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba.pdf>.
11. Lane SJ, Mailloux Z, Schoen S et al. (2019). Neural Foundations of Ayres Sensory Integration. Brain Sci. 9(7): 153. doi: 10.3390/brainsci9070153.
12. Lauer RH. (1998). Social problems and the quality of life. 7-th edition. Boston: Mc Graw-Hill. 698.
13. Maksymenko SD ta insh. (2023). Medychna psykholohiia. Pidruchnyk. Za redaktsiieiu akademika Maksymenka SD. I. 3-e vyd. dorobl. i dopovn. Kyiv: «Vydavnytstvo Liudmyla»: 512. [Максименко СД та інш. (2023). Медична психологія. Підручник. За редакцією академіка Максименка СД. I. 3-е вид. доробл. і доповн. Київ: «Видавництво Людмила»: 512].
14. Nielsen MB, Tangen T, Idsoe T, Matthiesen SB, Magerøy N. (2015). Post-traumatic stress disorder as a consequence of bullying at work and at school. A literature review and meta-analysis. Aggr Violent Behav. 21: 17-24. doi: 10.1016/j.avb.2015.01.001.
15. Nod IA. (2026). Bulinh yak vtorynna travmatyzatsiia ditei, sho perezhlyly viinu. Vcheni zapysky tavriskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia. 37(76); 1: 171-175. [Нод ІА. (2026). Булінг як вторинна травматизація дітей, що пережили війну. Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 37(76); 1: 171-175]. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2026.1/26>.
16. Okushko DO, Tsurak AP, Bakaliuk TH, Stelmakh HO. (2022). Sensorna intehtratsiia v reabilitatsii ditei iz zatrymkoiu psykhotornoho rozvytku. Medsestrynstvo. 1: 59-61. [Окушко ДО, Цурак АП, Бакалюк ТГ, Стельмах ГО. (2022). Сенсорна інтеграція в реабілітації дітей із затримкою психомоторного розвитку. Медсестринство. 1: 59-61].
17. Osokina O, Silwal S, Bohdanova T, Hodes M, Sourander A, Skokauskas N. (2023). Impact of the Russian Invasion on Mental Health of Adolescents in Ukraine. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. 62(3): 335-343. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2022.07.845>.
18. Ossa FC, Pietrowsky R, Bering R, Kaess M. (2019). Symptoms of posttraumatic stress disorder among targets of school bullying. Child and adolescent psychiatry and mental health. 13: 43. <https://doi.org/10.1186/s13034-019-0304-1>.
19. Perrault TJ Jr, Rowland BA, Stein BE. (2012). The Organization and Plasticity of Multisensory Integration in the Midbrain. In: Murray MM, Wallace MT., editors. The Neural Bases of Multisensory Processes. Boca Raton (FL): CRC Press/Taylor & Francis: 15. PMID: 22593882.
20. Radmilović G, Matijević V, Zavoreo I. et al. (2016). Comparison of Psychomotor Development Screening Test and Clinical Assessment of Psychomotor Development. Acta Clin. Croat. 55(4): 600-606. doi: 10.20471/acc.2016.55.04.10.
21. Rogers CR. (1995). Client-centred therapy. Boston etc.: Noughton Mifflin.
22. Ryzhak K. ta in. (2023). Ukrainyskyi hlosarii montessori-terminiv. Avt. kolektyv: Ryzhak K. ta in. MONTESSORI.UA: osvithnia orhanizatsiia. Filosofski terminy. 1: 1. [Рижак К. та ін. (2023). Український глосарій монтессорі-термінів. Авт. колектив: Рижак К. та ін. MONTESSORI.UA: освітня організація. Філософські терміни. 1: 1].
23. Sachser C, Kooij LH, Keller J, Eilers R, Jensen TK, Lindauer RJL et al. (2025). Understanding bullying as a significant predictor of posttraumatic stress symptoms in adolescents: insights from clinical samples in Norway, The Netherlands and Germany. European journal of psychotraumatology. 16(1): 2589566. <https://doi.org/10.1080/2008066.2025.2589566>.
24. Serdiuk O, Burlaka V, Markovska A, Smith C, Panok V et al. (2025). Trauma exposure and risk of post-traumatic stress disorder among youth and young adults during the Russia-Ukraine war. Journal of affective disorders. 391: 119-944. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2025.119944>.
25. Sirenko AH. (2023). Osnovy zahalnoi ta medychnoi henetyky. Ivano-Frankivsk: Vydavets Suprun VP: 558. [Сіренко АГ. (2023). Основи загальної та медичної генетики. Івано-Франківськ: Видавець Супрун ВП: 558].
26. Sourander A, Silwal S, Westerlund M, Hodes M, Heinonen E, Hinkka-Yli-Salomäki S et al. (2025). Mental Health of Ukrainian Adolescents After Russian Invasions. JAMA pediatrics. e25: 50-94. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2025.5094>.
27. Tkachyshyna OR. (2022). Formuvannia konstruktivnoi povedinky osobystosti v umovakh nevyznachenosti. Vcheni zapysky tavriskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia. 33(72); 2: 123-128. [Ткачишина ОР. (2022). Формування конструктивної поведінки особистості в умовах невизначеності. Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 33(72); 2: 123-128]. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/15297/1/%d0%97%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba.pdf>.

Відомості про авторів:

Грищенко Світлана Владиславівна – д.пед.н., проф., проф. каф. соціальної роботи та освітніх і педагогічних наук НУЧК ім. Т.Г. Шевченка.

Адреса: м. Чернівці, вул. Гетьмана Полуботка, 53. <https://orcid.org/0000-0002-7981-3578>.

Ткачук Ірина Іванівна – к.пед.н., учений секретар Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи НАПН України.

Адреса: м. Київ, пров. Віто-Литовський 98-а. <https://orcid.org/0000-0002-3099-3491>.

Максимчук Борис Анатолійович – д.пед.н., проф., проф. каф. фізичного виховання, спорту та здоров'я людини ІДГУ. Адреса: м. Ізмаїл, вул. Ріпина, 12.

<https://orcid.org/0000-0002-4168-1223>.

Шпортун Оксана Миколаївна – д.психол.н., проф., зав. каф. психології КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти». Адреса: м. Вінниця, вул. Грушевського, 13.

<https://orcid.org/0000-0001-8186-406X>.

Комар Таїсія Василівна – д.психол.н., проф., зав. каф. психології та педагогіки Хмельницького національного університету. Адреса: м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11.

<https://orcid.org/0000-0001-8957-0971>.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2025 р., прийнята до друку 16.03.2026 р.